

Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз; редкол.: Д. В. Журавльов (голов. ред.), О. Г. Рувін (заст. голов. ред.) та ін. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. – Вип. 67. – 704 с.

Міжвідомчий науково-методичний збірник «Криміналістика і судова експертиза» – вітчизняне, фахове, наукове, юридичне, інформаційне видання, включене до категорії «Б» з юридичних наук за спеціальністю 081 «Право», видається один раз на рік, друкується змішаними мовами: українською, англійською та розповсюджується на території держави та за її кордоном.

В збірнику відображені підсумки наукових досліджень в області теорії та історії судової експертизи, розробок та вдосконалення методик різних видів судово-експертних досліджень. Розглянуто актуальні питання слідчої тактики та методики розслідування злочинів.

Для судових експертів, працівників органів досудового розслідування, суддів, викладачів, студентів, аспірантів юридичних і медичних вищих навчальних закладів.

Видання внесено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук: наказ Міністерства освіти і науки України від 26.11.2020 № 1471.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 22032-11932ПР

Зареєстровано на платформі «Наукова періодика України» та в міжнародних наукометричних базах даних «Index Copernicus», «Ulrich'sPeriodicals», «ERICH PLUS», «Google Scholar». Редакція здійснює присвоєння кожному опублікованому матеріалу ідентифікатор міжнародного стандарту DOI (digital object identifier).

Редакційна колегія:

Д. В. Журавльов (голов. ред.), О. Г. Рувін (заст. голов. ред.), В. П. Колонюк (відповід. секретар), О. П. Ващук, Т. Д. Голікова, О. С. Дніпров, А. В. Доровських, В. Г. Дрозд, Ю. Б. Ірхін, О. С. Катаррага, М. В. Колесникова, О. О. Косиця, П. М. Куликов, М. П. Молибога, Г. Мозурайтіс, Н. В. Нестор, А. Н. Овселян, В. Л. Ортинський, П. Д. Петренко, О. О. Посільський, К. П. Проскура, О. В. Сачко, А. В. Столітній, В. В. Тіщенко, М. Ченторіцка, Ю. В. Чижмарь, К. І. Чижмарь, О. С. Юнін

Матеріали в збірнику подаються в авторській редакції

Адреса головної організації:
03057, Київ, вул. Смоленська, 6
Тел./факс: 200-29-11, 200-29-29

10 СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.66>
УДК 343.1:159.98

Олена Миколаївна Цільмак
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри психології

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-4876>
E-mail: cilmalen@gmail.com

Національний університет «Одеська юридична академія»

ФАКТОРИ НЕУСВІДОМЛЕНОГО ВИКРИВЛЕННЯ ОСОБОЮ ПОКАЗАНЬ

Стаття присвячена системному опису факторів, які впливають на несвідоме надання особою недостовірних показань під час допиту, а саме: 1) підсвідомого рівня психіки, зокрема: а) імпліцитної пам'яті та її явища – праймінгу; б) неусвідомлених глибинних психологічних установок; та 2) основних сфер психіки особистості (психічних процесів, психічних станів та психічних властивостей). Підкреслено значення судової психолого-психіатричної експертизи для емпіричного вивчення вищевказаних факторів.

Ключові слова: верифікація, допит, динамічні стереотипи, когнітивні стереотипи, імпліцитна пам'ять, кримінальне провадження, неусвідомлене викривлення показань, праймінг.

Постановка проблеми. Показання свідків, потерпілих та підозрюваних (надалі будемо вживати термін «особа») є дуже важливими для досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень. Однак, як відомо, такі показання можуть бути брехливими, неточними, спотвореними, викривленими, перекрученими тощо. Тому досить важливою є психолого-криміналістична грамотність та компетентність слідчих,

слідчих-суддів, суддів, особливо з питань верифікації показань особи стосовно обставин кримінального правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання одержання достовірних знань під час досудового розслідування кримінального правопорушення розкривали у своїх наукових працях такі вчені як: В. Г. Гончаренко, І. В. Гловюк, К. П. Гришина, Ю. М. Грошевий, Д. В. Давидова, В. Я. Дорохов, А. В. Заклюк, О. В. Капліна, О. М. Ларін, О. В. Литвин, М. А. Погорєцький, Ю. М. Середа, Б. Г. Розовський, Л. Д. Удалова, М. Є. Шумило, В. Ю. Шепітько та багато інших.

Також, досить багато наукових праць присвячено питанням психології обману шляхом розпізнавання емоцій, вербальної та невербальної поведінки особи (В. Ф. Біркенбіл, Г. Дюшенн, К. Ізард, Д. Наварро, М. Непп, Д. Мацумото, Д. Морріс, М. Карлінс, Л. Лаундес, Р. Плутчик, Д. Хол, Ф. Фареллі, О. Фрай, Дж. Хессет, П. Екман, Д. Ефрон, та ін.).

Практичне застосування цих досліджень було реалізовано компанією «Пол Екман Груп» у комп'ютерних програмах, які засновані на системі кодування лицьових рухів (FACS – Facial Action Coding System) [2] та які дозволяють зчитувати емоційні стани людини. Зокрема, ці програми використовуються на митницях, в аеропортах, під час навчання поліцейських на спеціальних тренажерах тощо.

У той же час, на думку деяких вчених, так звані «ловці брехні» часто зазнають поразки при визначенні ознак брехні. Зокрема, М. Хартвігі та К. Ф. Бонд у 2011 р. опублікували наукову статтю «Чому ловці брехні зазнають невдачі? Метааналіз лінзової моделі суджень людської брехні» [11], у якій вони зробили висновок про те, що «...інтуїтивні уявлення про обман є точнішими, ніж явні знання, а також що виявлення брехні стає легшим та покращується за рахунок збільшення поведінкових відмінностей між брехунами та тими, хто каже правду, ніж шляхом інформування ловців брехні про дійсні ознаки обману...» [11].

Е. Доусон, М. Хартвігі і Л. Брімбал у своїй науковій статті «Інтерв'ю для отримання інформації: використання підготовки для розкриття інформації» (2015) наголосили на тому, що підготовлені учасники до інтерв'ю розкрили значно більше інформації, ніж ті, хто був не підготовлений. Їхні висновки підкреслюють необхідність подальших досліджень основних несвідомих процесів у слідчих інтерв'ю, оскільки такі впливи можуть вплинути на результат інтерв'ю. Дія несвідомих впливів у таких контекстах має наслідки для практиків, які можуть використовувати праймінг для полегшення розкриття [10].

Праймінг (віл англ. «prime» – первинний, перший) – це «...вплив неусвідомлюваних стимулів на когнітивну діяльність, вироблену на усвідомленому рівні...» (Schacter, D. L., & Tulving, E., 1982) [15].

З точки зору нейрофізіології ефект праймінгу – це такий механізм психіки, який допомагає зекономити енергію за рахунок того, що обробка наступної інформації ґрунтується на даних, які первинно надійшли.

В психології явище праймінгу називають ефектом попередження або фіксуванням установки. Праймінг – це механізм імпліцитної пам'яті (лат.

«implicitus» – «згорнутий», «закритий»). Імпліцитна пам'ять використовує здатність мозку підсумовувати, поєднувати та узагальнювати «схожі події в одну прототипну репрезентацію, яку називають схемою на підставі досвіду...» (Siegel, D. J., 2010) [13].

Імпліцитна пам'ять має багаторівневу структуру, що включає принаймні три шари: глибинних психологічних установок, зафіксованих установок і прив'язок (Schacter, D. L. & Curran, T., 2000) [15].

Отже, імпліцитна пам'ять – це сховище з неусвідомленими знаннями, які узагальнені, підсумовані та об'єднані у певний конструкт когнітивних шаблонів та стереотипів. Й осі саме тому, у 2011 р., М. Хартвігі та К. Ф. Бонд зробили висновок про те, що «...інтуїтивні уявлення про обман є точнішими, ніж явні знання...» [11].

Під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень слідчі, слідчі-судді, судді досить часто стикаються з неточними, викривленими, недостовірними, брехливими показаннями свідків, потерпілих та підозрюваних. У підручниках з криміналістики та юридичної психології в основному представлені суб'єктивні та об'єктивні фактори свідомого повідомлення особами недостовірних показань.

Тому, розібратися з основними характеристиками неусвідомленого викривлення особою показань стосовно обставин кримінального правопорушення є досить важливим питанням криміналістики та юридичної психології.

Мета дослідження полягає у характеристиці неусвідомленого викривлення особою показань про обставини кримінального правопорушення.

Викладення основного матеріалу. Верифікація показань є важливою когнітивною діяльністю суб'єктів досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень. Як відомо, на об'єктивність показань впливає ціла низка суб'єктивних та об'єктивних факторів. Факт повідомлення особою суб'єктивно викривлених показань стосовно обставин кримінального правопорушення може нею усвідомлюватися, або неповною мірою усвідомлюватися, або не усвідомлюватися.

З точки зору психологічної науки «психіка – це суб'єктивне відображення об'єктивного світу» [3]. Тобто те, що особа повідомляє під час допиту, вона суб'єктивно переломлює через власний досвід, власні знання, уміння та навички, власні психологічні установки і когнітивні конструкти та стереотипи. Як відомо, психіка людини та її психічна діяльність одночасно функціонують у п'яти взаємопов'язаних та взаємообумовлених рівнях – несвідомому, підсвідомому, передсвідомому, свідомому та надсвідомому.

Моя стаття присвячена загальному системному опису факторів, які впливають на несвідоме надання особою недостовірних показань під час допиту, а саме представленням характеристик: 1) підсвідомого рівня психіки, зокрема: а) імпліцитної пам'яті та її механізму – праймінгу; б) неусвідомлених глибинних психологічних установок; та 2) основних сфер психіки особистості (психічних процесів, психічних станів та психічних властивостей).

Отже, підсвідомий рівень особистості – це центр її індивідуальних автоматизованих когнітивних та динамічних стереотипів і штамів.

Критеріями підсвідомого є його несвідомість, мимовільність, словесна неоформленість [3]. Підсвідомість людини також має свої певні рівні, – на найвищому розташовується інтуїція, а на нижчих – різні комплекси та автоматизми. Де, *інтуїція* – це процес миттєвих осяянь, комплексного охоплення проблемної ситуації, виникнення несподіваних рішень, неусвідомлене передбачення розвитку подій на основі спонтанного узагальнення попереднього досвіду [3]. *Різні комплекси* – це нереалізовані бажання, пригнічені прагнення, різні побоювання та занепокоєння, амбіції та завищені претензії [3]. *До автоматизмів підсвідомості належать*:

1) *динамічні стереотипи* (це все те, що стосується руху тіла) – це добре налагоджені та чітко виконувані програми виконання повсякденних рухових операцій (рухова манера поведінки, мімічні штампи, виконання звичних обов'язків, робота на комп'ютері, звичне керування технікою тощо);

2) *когнітивні стереотипи* (це все, що стосується руху розуму) – це автоматичні думки, когнітивні уявлення, які були сформовані в далекому минулому; або заздалегідь заготовлені судження, які не вимагають жодних інтелектуальних зусиль (когнітивні конструкти, шаблони, штампи; певні особистісні умовисновки, фіксовані психологічні установки, особистісні принципи та правила життєдіяльності тощо).

Динамічні та когнітивні стереотипи утворюють набір готових поведінкових конструктів, які розвантажують свідомість особистості від постійного контролю над рішеннями стандартних повторюваних життєвих завдань, тим самим регулюють її життєдіяльність.

Когнітивні стереотипи допомагають особі швидко зробити висновок на основі якогось одного факту (він був у довгому чорному плащі, значить він злочинець) або ж «втягати» заздалегідь готове судження. До когнітивних стереотипів належать й неусвідомлені особою глибинні психологічні установки, які бувають раціональними та ірраціональними. Зокрема, вчені когнітивно-біхевіоріального напрямку вказують на такі типи ірраціональних когнітивних установок особистості як: повинності, передбачення негативного майбутнього, максималізму, оцінна, персоналізації, катастрофізації, дихотомічного мислення, надузгальнення, читання думок, персоналізації, прокляття і самоприниження тощо [9].

Слід зазначити, що неусвідомлені ірраціональні установки можуть суттєво впливати на достовірність показань особи стосовно певних обставин кримінального правопорушення.

Наведемо приклади деяких ірраціональних установок та вкажемо на їх діагностичні критерії. Отже, така ірраціональна психологічна установка як персоналізація. Особа з такою психологічною установкою, схильна пов'язувати з собою все, що відбувалося під час кримінального правопорушення, при цьому зовсім не маючи для цього підстав. Наприклад, якщо така особа є свідком кримінального правопорушення, то вона під час допиту може стверджувати, що жертвою повинна була бути вона. Також схильні до пов'язування із собою всього, що відбувається під час кримінального правопорушення, такі типи осіб як демонстративний [8]. Тому, слідчий (слідчий суддя, суддя) повинен визначити у особи, як допитується, таку

ірраціональну установку або такий тип характеру, й максимально конкретизувати та деталізувати запитання до неї стосовно предмету допиту.

Щодо ірраціональної установки катастрофізації, то особа з такою установкою «...гіперболізує негативну характеристику ситуації або проблеми, тим самим відображає уявлення, що у світі існує катастрофічний аспект, що лежить поза системою оцінки. У її мові часто можна почути такі слова як: жах, кінець світу, нестерпно, катастрофічно, смертельно, неможливо, кошмар тощо» [9]. Зокрема, така особа занадто катастрофічно все сприймає й при накопиченні негативних емоцій, може скоїти суспільно небезпечне діяння. Під час допиту вона буде стверджувати, що наприклад, «... захищалася, так як ...», хоча явних підстав для захисту зовсім не було або було не достатньо. Тому, допитуючи особу з такою ірраціональною установкою, слід спрямовувати запитання на конкретизацію нею підстав щодо таких висновків: «нестерпно, катастрофічно, смертельно, неможливо, кошмар тощо». Приклад таких запитань: «Що саме у тій ситуації було жахливого?», «Які дії особи показалися вам загрозливими?», «Які саме ознаки вказували вам на загрозу вашому життю?» тощо. Щодо потерпілих або свідків з такою ірраціональною установкою, то вони досить емоційно будуть свідчити про те, що відбувалося під час злочину. Тому слідчий (слідчий суддя, суддя) повинен спрямовувати особу не до виразу її емоцій та її емоційного ставлення, а до викладення фактів. Наприклад: «Я розумію ваші переживання з приводу того що відбулося, однак, давайте з вами повернемося до фактів».

Установка надузагальнення – «...тенденція до категоричних міркувань за приватною ознакою...» [9]. У мові такої особи часто можна почути такі слова-маркери як: всюди, завжди, все, ніхто, ніщо, ніде, вічно, постійно тощо [9]. Надаючи показання, така особа, на підставі одного або декількох ізольованих епізодів, упевнено презентує власний умовивід стосовно тих чи інших обставин кримінального правопорушення (наприклад: «Злочинці – всюди! Потерпілий теж винен»). У результаті виникає невинуватене узагальнення на підставі умовисновку та вибіркової інформації. Тому, допитуючи особу з такою ірраціональною установкою, слід її попросити максимально деталізувати, конкретизувати та уточнити ту чи іншу обставину кримінального правопорушення. Приклад таких запитань: «Що саме Ви мали на увазі, коли казали, що ...?»; «Аргументуйте, будь ласка, Ваші слова ...»; «Конкретизуйте, що саме Ви мали на увазі, коли говорили ...» тощо.

Установка читання думок – це тенденція приписувати людям невисловлені судження або думки, тобто свої судження або думки. Слова-маркери: вони (він/вона) думають (є), на їх (її) думку[9]. Допитуючи особу з такою ірраціональною установкою, слід її запитати, наприклад: – «Що саме ви почули?», «Коли саме ви це почули?», «Ви це почули або вам це підказала інтуїція?» тощо.

Оцінна установка – тенденція до загального оцінювання, виходячи з однієї чи кількох характеристик. Це суперечить законам логіки. Слова-маркери: добрий, розумний, дурний, грубий, добрий, злий тощо [9].

Якщо, наприклад, свідку за якимось характеристиками правопорушник подобався, то він підсвідомо буде усіляка виправдовувати його та автоматично витіснити із свідомості деякі обставини кримінального правопорушення. Також схильні виправдовувати правопорушника або фрагментарно описувати обставини кримінального правопорушення особи з низькою самооцінкою та невпевнені у собі. Вони піддають сумніву те, що бачили та як це інтерпретували. Під час допиту такі свідки будуть надавати тільки ті показання, що не дуже нашкодять правопорушнику. Або навпаки, якщо свідкові не подобався правопорушник, то він буде досить негативно та драматично описувати події, що відбувалися під час кримінального правопорушення.

Тому, допитуючи особу з такою ірраціональною установкою, слід конкретизувати запитання. Наприклад: «Конкретизуйте те, що насправді відбувалося»; «Вам слід розказувати про ... (... подію, обставини кримінального правопорушення...), а не характеризувати особу правопорушника»; «Як те, що ви розказуєте, стосується обставин кримінального правопорушення?», «Я задав вам конкретне запитання стосовно «...», а не стосовно особи правопорушника. Конкретизуйте, будь ласка, те, що відбувалося під час кримінального правопорушення» тощо.

Слід підкреслити, що типи ірраціональних когнітивних установок особи-стості (повинності, передбачення негативного майбутнього, максималізму, оцінна, персоналізації, катастрофізації, дихотомічного мислення, надузга-льнення, читання думок, персоналізації, прокляття і самоприниження тощо), досить часто поєднуються між собою. Наприклад, установка повинності та самоприниження («Я – нікчемна людина, я повинен бути покараний» – установка жертви злочину); установка читання думок та катастрофізації («Я розумів, що він хоче зробити. Те, що зі мною відбулося – це жахливо») тощо. Тому, досить важливою є обізнаність слідчого, слідчого-судді та судді стосовно типів ірраціональних неусвідомлених когнітивних установок особистості та їх діагностичних критеріїв.

Таким чином, свідомість та надсвідомість є об'єктом довільного само-контролю, а підсвідомість – ні. Тому, якщо особа не точно та викривлено повідомляє про ті чи інші обставини кримінального правопорушення, то вона може або усвідомлювати це (тобто навмисно надає недостовірні показання), або неповною мірою усвідомлювати це, або зовсім не усвідомлювати. Її головна мета слідчого, слідчого судді та судді – продіагностувати, виявити, проаналізувати та оцінити ступінь достовірності показань особи, яка допитується.

Також можуть вплинути на достовірність показань особи під час допиту її характеристики її психічних процесів (пам'яті, мислення, уваги, уявлення, сприйняття, відчуття, мовлення), психічних станів (емоційних, вольових, пізнавальних) та психічних властивостей (характеру, темпераменту, здібностей). Коротко розглянемо їх.

Отже, *ступінь здібності особи адекватно сприймати обставини кримінального правопорушення*. Основні положення щодо можливості свідка сприймати обставини кримінального правопорушення мною були описані у статті «Основні завдання слідчого для верифікації показань свідка» [7].

Слід доповнити ці положення. Як відомо, не здатні адекватно сприймати обставини кримінального правопорушення особи:

- з патологією сприйняття внаслідок психічного захворювання з галюцинаціями (зоровими, слуховими, тактильними тощо), з сенестопатіями, метаморфозіями, з розладом схеми тіла;

- з «... природними або набутими вадами та аномаліями розвитку органів чуття (зору, слуху, нюху, смаку, дотику) ...» [7];

- у стані гострого алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння;

- у стані патологічного афекту;

- у стані гострого медикаментозного або токсичного отруєння тощо.

Також констатується утруднене сприйняття у осіб, які на момент вчинення кримінального правопорушення перебували у стані:

- гострого горя або депресії (їх психіка «блокує» негативні події або «включає» механізми захисту, наприклад такі як: «витиснення», «раціоналізація», «проекція» тощо);

- психофізичної втоми;

- фізіологічного афекту;

- простого алкогольного сп'яніння;

- простого медикаментозного та токсичного отруєння тощо.

Такі особи можуть епізодично сприймати обставини кримінального правопорушення, тому прогалини у їхній пам'яті будуть наявними.

Тому, слідчі, слідчі судді та судді, повинні чітко знати усі ці фактори й, допитуючи особу стосовно тих чи інших обставин кримінального правопорушення, повинні обов'язково з'ясовувати чи була здатна особа на момент вчинення кримінального правопорушення адекватно сприймати ті чи інші обставини кримінального правопорушення, або ті чи інші дії, явища та події.

Наступний фактор – *ступінь здатності особи до концентрації уваги*. Увага – це процес свідомого або несвідомого (напівсвідомого) відбору однієї інформації, що надходить через органи чуття, та ігнорування іншої [3]. Здатність особи концентрувати увагу визначається багатьма біологічними, психофізичними та психологічними факторами.

Отже, як відомо, не здатні концентрувати та фіксувати свою увагу особи з:

- неврологічними та поведінковими відхиленнями, при яких процеси збудження в головному мозку переважають над процесами гальмування;

- розладами уваги (апрозексії, гіперпрозексії, гіперметаморфозу, парпрозексії) в наслідок хворобливих станів психіки (зокрема, спостерігається при: «...маніакальних станах, інтоксикаціях стимуляторів та психодислептиками, іноді при галюцинаторно-маячних станах, органічних ураженнях головного мозку певних локалізацій...; при синдромі дефіциту уваги з гіперактивністю ...» [4]);

- вольовими розладами (гіпобулії, абулії, апатоабулії) тощо.

Також, констатується утруднене фокусування уваги у осіб, які на момент вчинення кримінального правопорушення, перебували у стані:

- пригніченої свідомості,

- інтоксикації седативними речовинами;

- вираженого стомлення;
- апатії;
- простого алкогольного сп'яніння тощо.

Також, на здатність особи фокусувати свою увагу впливають такі фактори як:

- особиста значущість подразника;
- «... контраст подразників, зокрема, особа стверджує, що не звернула увагу на якийсь сильний подразник, то це може свідчити про те, що або вона перебувала у якомусь незвичайному психофізіологічному стані, або просто не бажає з якихось причин розповідати про те, що їй відомо ...» [5];

- загальний стан її фізичного здоров'я;
- несприятливий функціональний стан особи (наприклад, виснаженість, перевтома, монотонія). Слід пам'ятати, що за законом негативної індукції під впливом тривалої дії одного й того ж подразника, у тій самій ділянці кори головного мозку тривале збудження викликає гальмування, яке веде до зниження стійкості уваги тощо.

Розрізняють такі основні властивості уваги: обсяг, розподільність, стійкість, концентрованість, переключення [6, с. 535]). У нормі увага обумовлює здатність особи: 1) доволіно спрямовувати і утримувати фокус своєї уваги на об'єктах, які її цікавлять, що дозволяє продуктивно вирішувати завдання, що стоять перед нею; 2) сприймати найбільш важливі для неї стимули, ігноруючи неважливі; 3) зосереджуватися на будь-яких зовнішніх або внутрішніх подіях, предметах або видах діяльності тощо. Увага сприяє стійкому підвищенню рівня сенсорної, інтелектуальної та рухової активності, покращенню будь-якої психічної діяльності, до якої вона підключається.

Слідчі, слідчі судді та судді повинні досить добре знати психологічні характеристики уваги та основні її розлади. Так, якщо потерпілий або свідок, у момент скоєння злочинцем кримінального правопорушення, знаходився у такому стані, який впливав на їх здатність фокусувати власну увагу на злочинній події (або на її певних обставинах), то під час допиту вони можуть викривляти данні за рахунок несвідомого заповнення відсутньої інформації – інформацією з минулого досвіду (імпліцитна пам'ять).

Ступінь здібностей особи до запам'ятовування, зберігання та відтворення. Як відомо, пам'ять – це психічний пізнавальний процес, який визначається здібністю особистості запам'ятовувати, зберігати та відтворювати знання, уміння та навички. Запам'ятовування буває мимовільним (без спеціально поставленої мети запам'ятати) та довольним (має цілеспрямований характер та вольове зусилля) [1]. Різновидів пам'яті є досить багато, це й слухова, й зорова, й моторна, й тактильна, й довготривала, й короточасна, й оперативна, й образна, й експліцитна, й імпліцитна тощо. Так, експліцитна пам'ять – це те що особа може свідомо згадати, а імпліцитна – це знання, яке особа не може пригадати, однак, воно у неї є у вигляді навичок (автоматичних дій), особистісних схем, когнітивних конструктів, когнітивних штампів та стереотипів тощо. Всі ці різновиди пам'яті забезпечуються здібністю особистості запам'ятовувати, зберігати та відтворювати.

Наприклад, якщо під час допиту декілька свідків кримінального правопорушення надають різні показання, однією з причин такої поведінки може бути імпліцитна пам'ять, яка у кожної особистості сформована по-різному, так як у них різний життєвий досвід, який зафіксований у їхній пам'яті у вигляді «...глибинних психологічних установок, фіксованих установок та прив'язок...» [15]. Імпліцитна картина світу, яка властива особі, опосередковує її реальну життєдіяльність, обумовлюючи як вибір нею тих чи інших вчинків, так й її поведінку в цілому. Таким чином, узагальнена неусвідомлена інформація з минулого досвіду особи у вигляді когнітивних конструктів, шаблонів та стереотипів впливає на точність її показань.

Здібність запам'ятовувати, зберігати та відтворювати також залежить від біологічних, фізіологічних та психологічних факторів.

Як відомо, нездатними запам'ятовувати, зберігати та відтворювати особи:

- з розумовою відсталістю, затримкою психічного розвитку;
- з недорозвиненістю психіки та особливо інтелекту в наслідок вродженого захворювання – олігофренії;
- які хворіють на хронічну психічну хворобу, особливо у стані психозу;
- з амнезією або: «... 1) тимчасовою; 2) періодичною; 3) прогресуючою ...» [12], психогенного характеру (витіснення, постафектаційна амнезія) або/та органічного характеру, тобто ушкодження мозкових структур (це й «... випадкове пошкодження мозку, удари головою, забиття, енцефаліти, алкоголізм, електросудомна терапія та хірургічне втручання (наприклад, видалення гіпокампа з метою зменшити прояви епілепсії) ...» [1]).

Згідно з клінічними спостереженнями Зігмунда Фрейда [16], амнезії та хибні спогади (парамнезії) завжди знаходяться у взаємодоповнюючих відносинах: там, де виявляються значні прогалини пам'яті, виникають хибні спогади, які можуть повністю приховати наявність амнезії.

Таким чином, працівники правозастосовних органів повинні бути компетентними фахівцями у галузі технології перевірки інформації на достовірність, правильність, точність.

Ступінь здібності особи адекватно мислити. Мислення – це процес перетворення фактів, інформації, емоцій тощо на цілісне й упорядковане знання [1]. Як відомо, не здатні адекватно мислити особи, які мають:

- порушення темпу, глибини, послідовності, гнучкості, критичності та самостійності мислення;
- порушення змісту мислення, помилкові (невідповідні реальності або неправильно оцінювані) судження та умовиводи;
- маячні та надцінні ідеї;
- нав'язливі явища.

В епоху високої інформаційної насиченості та перенасиченості, психіка людини адаптується до таких реалій та забезпечує собі безпеку різними способами одночасно. Серед них слід виділити такі як [3]:

1. «Викидання з голови» будь-якої, надлишкової, неактуальної інформації.

2. Структурування і реорганізація отриманої та наявної інформації.

3. Інтеріоризація достовірної інформації, тобто засвоювання знання без його емпіричної перевірки.

4. Формування автоматизмів мислення та сприйняття, шаблонів щодо прийняття рішень, діяльності.

Таким чином психічні процеси та психічні стани мають значний вплив на ступінь достовірності показань особи стосовно обставин кримінального правопорушення.

Щодо *психічних властивостей особистості*, які мають вплив на ступінь достовірності показань. Слід зазначити, що впливає на ступінь достовірності показань досить багато характеристик й характеру, й темпераменту. Багато з них вже досліджені та описані вченими. Для прикладу зупинимось на двох з них – це тип реагування в екстремальній ситуації та ступінь навіюваності особи.

Отже, однією їх характеристик темпераменту особистості є темп реакції. Темп реакції визначає *тип реагування на подразники*. Злочинна подія є завжди екстремальною, складною та стресовою. Як відомо є особи, які мають адекватний тип реагування, а є ті, які мають неадекватний тип реагування (схильні до паніки, афективних станів, заціпеніння тощо).

Зокрема, особи, які панікують та не можуть опанувати себе в складних екстремальних ситуаціях, під час допиту нічого особливого не можуть пригадати, окрім деяких моментів, які пов'язані з їх, наприклад, втечею або опором. Їх свідомість звужена в момент перебування в криміногенній екстремальній обстановці.

Особи, які схильні до афективних станів, якщо це фізіологічний афект, можуть частково пригадувати обставини кримінального правопорушення. Тому таких осіб краще допитувати відразу після злочинної події, так як з плином часу наявні пробіли пам'яті заповнюються інформацією, що ними була почута з інших джерел або домислена, внаслідок такого явища як праймінг. Особи, які перебували під час кримінального правопорушення у стані патологічного афекту, як відомо, не зможуть нічого пригадати з обставин кримінального правопорушення.

Особи, які схильні до заціпеніння не здатні адекватно сприймати ситуацію, вживати необхідних заходів та дій. Їх ступінь здатності до запам'ятовування обставин кримінального правопорушення є досить низькою. Вони можуть пригадувати деякі досить яскраві або особистісно значимі моменти, тоді як цілісну картину злочинної події вони не схильні відтворити.

У той же час, навіть якщо особа (свідок чи потерпілий) має адекватний тип реагування в екстремальній ситуації, то це не означає, що вона під час допиту стовідсотково точно та достовірно надасть показання про обставини кримінального правопорушення. На її показання може впливати досить багато різноманітних факторів, наприклад, таких як здатність сприймати події (зорова, слухова, нюхова, тактильна), рівень інтелекту, схильність до фантазування, перебільшення, її емоційний та психофізичний стан, світогляд, усвідомлені життєдіяльнісні установки, мотиви, ступінь зацікавленості у певному питанні, ступінь навіюваності тощо.

Зокрема, *навіюваність* – це підвищена схильність особи до відносно легкого: підкорення впливам (людей, подій, книг, кінострічок, документальних фільмів, реклами тощо) та прийняття чужих ідей як свої власні; підкорення вказівкам та порадам, навіть якщо ці поради суперечать її власним переконанням та інтересам; зараження чужими звичками, емоційними станами та настроями.

Підвищену схильність особи до відносно легкого підкорення обумовлюють такі індивідуально-психологічні характеристики як: підвищена емоційність, вразливість, боязкість, тривожність, довірливість, покірність, сором'язливість, невпевненість у собі, низька самооцінка, почуття власної неповноцінності тощо.

Як відомо, більш схильні до навіювання: жінки, діти (особливо дошкільного віку), підлітки, особи з недорозвиненим логічним мисленням, з низькою критичністю мислення, особи з низьким інтелектом, конформні особи – у них провідна звичка думати та діяти «як усі», особи з повільним темпом психічної діяльності тощо.

Також на ступінь навіюваності впливають й певні ситуативні фактори, це такі як: психофізичний стан особи, обмеженість у часі (дефіцит часу для прийняття рішення), низький рівень компетентності в певному питанні або певній діяльності, низький рівень проінформованості тощо.

І отже, навіюваність робить особу жертвою маніпулювання, так як вона з легкістю підкорюється зовнішньому впливові та сприймає певні навіяні мовленнєві конструкти як власні. Й тому під час допиту може надавати недостовірні показання, розказуючи про те, що їй навіяли зацікавлені особи. Тому досить важливе значення у кримінальному процесі має судова психолого-психіатрична експертиза, яка дозволяє встановити ступінь навіюваності особи.

Слід підкреслити, що верифікація показань особи повинна забезпечуватися експериментальним шляхом, а це можливе саме завдяки вчасно проведеної судової психолого-психіатричної експертизи. Тільки фахівці у галузі судової психолого-психіатричної експертизи можуть експериментальним шляхом точно встановити на скільки особа здатна (чи була здатна) розуміти значення своїх дій або керувати своїми діями.

Знання слідчими, слідчими-суддями, суддями основних характеристик неусвідомленого викривлення особою показань, сприятимуть тому, що судова психолого-психіатрична експертиза буде вчасно проведена, завдяки чому буде емпірично встановлена: 1) ступінь навіюваності особи; 2) тип реагування на різноманітні стрес-фактори; 3) психічний стан особи під час кримінального правопорушення та після нього, 4) ступінь впливу психічного стану на психічні процеси та властивості під час кримінального правопорушення та після нього; 5) ступінь здібностей особи до: а) запам'ятовування, зберігання та відтворювання; б) концентрації власної уваги; в) сприйняття обставини кримінального правопорушення; г) критичного мислення тощо.

Таким чином, слідчі, слідчі судді та судді повинні бути психологічно грамотними фахівцями, які зможуть діагностувати, виявляти, аналізувати та оцінювати ознаки неусвідомленого викривлення особою показань та свідомого надання недостовірних показань.

Висновки. Підсвідомий рівень психіки людини досить складний для вивчення та діагностування, однак, завдяки автоматизованим когнітивним та динамічним стереотипам та штампам особи є можливість для вивчення імпліцитної пам'яті та її явища – праймінгу; глибинних психологічних установок особи, та їх ступеню впливу на достовірність показань.

У статті досить не повно описані явища підсвідомого рівня психіки, й психічні пізнавальні процеси, психічні стани і психічні властивості, які впливають на ступінь достовірності показань особи. Однак вони описані системно та актуалізують проблему для подальших наукових досліджень.

Перелік посилань

References

- Аткинсон Р. Л., Аткинсон Р. С., Смит Э. Е., Бем Д. Дж., Нолен-Хокс-ема С. Введение в психологию / под общ. ред. В. П. Зинченко. Санкт-Петербург, 2007. 816 с.
- Наварро Д., Карлинс М. Я вижу, о чём вы думаете / пер. с англ. Минск, 2009. 336 с.
- Понятие психики человека и ее структура. Лекция. Общая психология. URL: <https://intellect.icu/ponyatie-psikhiki-cheloveka-i-ee-struktura-42>.
- Сонник Г. Т., Напреенко О. К., Скрипніко А. М. та ін. Психіатрія і наркологія: підручник / за ред. О. К. Напреєнка. Київ, 2017. 424 с.
- Романов В. В. Юридическая психология: краткий курс лекций. Москва, 2014. 165 с.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Москва, 1946. 704 с.
- Цільмак О. М. Основні завдання слідчого для верифікації показань свідка. *Криміналістика та судова експертиза: міжвід. наук.-метод. зб. / МЮ України, КНДІСЕ. Київ, 2018. Вип. 64, С. 200-209. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.17>.*
- Цільмак О. М. Основні моделі поведінки осіб різних типів акцентуації характеру під час надання ними
- Zinchenko, V. P. (Ed.) (2007). Introduction to psychology. St. Petersburg. 816 p. (in Russian).
- Navarro, D., Carlins, M. (2009). I see what you're thinking. Minsk. 336 p. (in Russian).
- The concept of the human psyche and its structure. Lecture. General psychology. Retrieved from: <https://intellect.icu/ponyatie-psikhiki-cheloveka-i-ee-struktura-42> (in Russian).
- Naprieienko, O. K. (Ed.) (2017). Psychiatry and narcology: a textbook. 424 p. (in Ukrainian).
- Romanov, V. V. (2014). Legal psychology: a short course of lectures. Moscow. 165 p. (in Russian).
- Rubinshtein, S. L. (1946). Fundamentals of general psychology. Moscow. 704 p. (in Russian).
- Tsilmak, O. M. (2018). The main tasks of the investigator to verify the testimony of a witness. *Criminalistics and Forensics*. Issue 64. P. 200-209. Retrieved from: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.17>. (in Ukrainian).
- Tsilmak, O. M. (2021). Basic models of behavior of persons of different types of character accentuation when providing

недостовірної інформації про обставини кримінального правопорушення та тактичні прийоми верифікації цієї інформації. *Криміналістика та судова експертиза: міжвід. наук.-метод. зб. / МЮ України, КНДІСЕ. Київ, 2021. Вип. 66. С. 240-252. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.24>.*

9. Эллис А., Драйден У. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / пер. с англ. Санкт-Петербург, 2002. 362 с.

10. Dawson, E., Hartwig, M., & Brimbal, L. Interviewing to elicit information: Using priming to promote disclosure. *Law and Human Behavior*. 2015. 39(5). P. 443-450. URL: <https://doi.org/10.1037/lhb0000136>.

11. Hartwig, Maria & Bond, Charles (2011). Why Do Lie-Catchers Fail? A Lens Model Meta-Analysis of Human Lie Judgments. *Psychological bulletin*. URL 137.643-59.10.1037/a0023589.

12. Ribo Th. Memory in its normal and painful states / op.Th.Ri ot, prof.College de France and Ed. Journal "Rev. Philos."; Per. With Fr. Ed. Dr. Abolelensky. St. Petersburg, 1894. 224 s.

13. Siegel D. J. (2010). *Mindsight: The new science of personal transformation*. Bantam Books. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2010-04183-000>.

14. Schacter D. L., Tulving E. Memory, amnesia, and the episodic/semantic distinction. In R. L. Isaacson, N. E. Spear (Eds.) *The expression of knowledge*. New York, 1982. P. 33-65.

15. Schacter D. L., Curran, T. Memory without remembering and remembering without memory: Implicit and false memories. In M. S. Gazzaniga (Ed.), *The new cognitive neurosciences* (2nd ed.). Cambridge, 2000. P. 829-840.

them with inaccurate information about the circumstances of a criminal offense and tactics for verifying this information. *Criminalistics and Forensics*. Vol. 66. P. 240-252. Retrieved from: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.24>. (in Ukrainian).

9. Ellis, A., Dryden, W. (2002). *The practice of rational-emotional behavioral therapy*. St. Petersburg. 362 p. (in Russian).

10. Dawson, E., Hartwig, M., & Brimbal, L. (2015). Interviewing to elicit information: Using priming to promote disclosure. *Law and Human Behavior*, 39(5), P. 443-450. Retrieved from: <https://doi.org/10.1037/lhb0000136> (in English).

11. Hartwig, Maria & Bond, Charles (2011). Why Do Lie-Catchers Fail? A Lens Model Meta-Analysis of Human Lie Judgments. *Psychological bulletin*. Retrieved from: 137.643-59.10.1037/a0023589. (in English).

12. Ribo, Theodyul (1894). *Memory in its normal and painful states*. St. Petersburg. 224 p. (in English).

13. Siegel, D. J. (2010). *Mindsight: The new science of personal transformation*. Bantam Books. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/2010-04183-000>. (in English).

14. Schacter, D. L., Tulving, E. (1982). *Memory, amnesia, and the episodic/semantic distinction*. New York. P. 33-65. (in English).

15. Schacter, D. L. & Curran, T. (2000). *Memory without remembering and remembering without memory: Implicit and false memories*. Cambridge. P. 829-840. (in English).

16. Freud S. The Psychopathology of Everyday Life. New York, 1914. 342 p.

16. Freud, Sigmund (1914) The Psychopathology of Everyday Life. New York. 342 p. (in English).

FACTORS OF UNCONSCIOUS CURVATURE OF THE MANIFESTATIONS

O. Tsilmak

The article is devoted to a systematic description of the criteria that affect the unconscious definition of unreliable revelations during interrogation, namely the definition of 1) the subconscious level of the psyche, in particular: a) implicit memory and its phenomena – priming; b) unconscious deep mental institutions; and 2) the main areas of the personality psyche (mental processes, acquired and acquired properties).

It is noted that the verification showed that the personality must be discovered experimentally, and this is possible only with the help of a forensic psychological and psychiatric examination. Only specialists in the field of forensic psychological and psychiatric examination can experimentally establish exactly how much a person is able (and was able) to understand the meaning of his actions or control his actions.

Investigators, investigating judges and judges must necessarily know the basic criteria for assessing the signs of an unconscious assessment of the assessment, this will be the validity of the assessment, that the forensic psychological and psychiatric examination will be justified, and the following will be empirically revealed: 1) the degree of suggestibility of the individual; 2) personality type for all kinds of stress factors; 3) the mental state of individuals during the consideration of offenses and after it; 4) assessment of the mental state of individuals for its receipt and properties during the detection of offenses and after it; 5) the degree of the individual's ability to: a) memorize, store and reproduce information; b) the degree of concentration of the person's attention; c) features of detection of cases of occurrence; d) the ability to think critically, etc. The prospect of development of psychological and forensic competence among investigators, investigative courts, and courts, especially in the field of verification of information and data, is noted.

It is emphasized that the subconscious level of the human psyche is quite difficult to study and diagnose, however, due to conscious cognitive and volumetric characteristics and forms of personality, there is the ability to understand implicit memory and its phenomenon – priming, deep psychological attitudes, as well as their assessment of the reliability of testimony.

Key words: verification, interrogation, essential and cognitive stereotypes, implicit memory, criminal proceedings, unconscious curvature, priming.